

Limbă și națiune în secolul al XIX-lea la români și italieni

Dr. GIORDANO ALTAROZZI
Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș

Abstract

Language and Nation in the XIXth Century to Romanians and Italians

The study stresses some key aspects referring to the importance played by the cultural elements of the Romanian modern nation-building process. It is a case study on the Romanians from Transylvania with a special focus upon the manners in which the elites used the Italian model in order to construct their own national discourse. The Italian model was a favored one, being closer to the Romanians' one, as Italians were also in a similar historical phase of creating and affirming the nation, both at a cultural and political level.

Keywords: *nation-building; Romanians, Italians: language and culture; gazettes.*

Veacul al XIX-lea este definit drept secolul națiunilor. În decursul acestui secol „lung” (Hobsbawm), mai multe populații conștientizează particularitățile lor și propria individualitate istorică, încercând să se afirme mai întâi pe plan cultural, și apoi pe cel politic. Acest proces este valabil atât pentru partea apuseană, cât și pentru cea răsăriteană a continentului european, prezentând însă aspecte, caracteristici și o periodizare diferite. Dacă în Europa occidentală, unde Statul modern se afirmă deja în secolul al XV-lea, centralizarea teritorială a puterii duce la o omogeneizare a maselor și la apariția unor nuclee protonaționale, în Europa de Est noua formă de organizare a puterii este mai slabă, iar aici mai mult decât în altă parte refeudalizarea (Ruggiero Romano, Pasquale Villari), care caracterizează multe zone ale Europei de-a lungul secolului al XVII-lea este mai puternică. Acest pas înapoi la nivel de sistem politic produce o întârziere și pe plan cultural, amânând dezvoltarea sentimentului de apartenență națională. În timp ce în Europa de Vest centralizarea politică și culturală aduce la

asimilarea treptată a alterităților și la apariția națiunii în sens modern al cuvântului, în Europa de Sud-Est situația rămâne una fluidă. În lipsa unei puteri centrale puternice, diferențele locale se păstrează, iar la naționalitățile istorice, de multe ori dominante, se alătură o serie de populații care păstrează limba, cultura, obiceiuri și instituții proprii, care vor da viață în secolul al XIX-lea la „tinere” națiuni (Otto Bauer), dornice să se afirme și interesate să creeze acele elemente identitare necesare pentru a atinge acest scop.

Această situație se prezintă mai ales în regiunea dunăreano-balcanică, unde populații diferite trăiesc de secole unele alături de celelalte. Inițial, conviețuirea este pașnică. Situația începe să se schimbe însă cu secolul al XVIII-lea. În contextul noii culturi romantice, apoi, diferitele popoare ale Europei central-răsăritene încep să ridice întrebări cu privire la propriile specificități, accentuând - în opoziție cu cosmopolitismul iluminist - elementele de diferențiere și în special cel etnolingvistic, mai ușor de aplicat decât alte (Federico Chabod).

Afirmarea ideii de națiune modernă nu produce deci probleme deosebite de conviețuire în Europa occidentală. Mai problematică este aplicarea sa la teritorii unde conviețuiesc de secole etnii diferite, cum este cazul Europei răsăritene. La aceste probleme încearcă să ofere un răspuns Imperiile plurinaționale, propunând proiecte uneori contradictorii care merg de la soluții federale, precum cele propuse în repetate rânduri în cadrul Imperiului habsburgic, până la dezvoltarea unor proiecte transnaționale, cum este de pildă cel panslavist (Angelo Tamborra).

Printre aceste exemple se numără și cel al românilor. La începutul secolului al XIX-lea, ei sunt împărțiți în trei entități statale, dintre care două autonome în cadrul Imperiului otoman și una, Transilvania, supusă autorității habsburgice. În acest cadru de ansamblu, un caz deosebit este cel al Transilvaniei, unde românii conviețuiesc cu alte etnii. Aici, românii trăiesc într-o situație de subordonare politică, economică, culturală și socială în raport cu alte naționalități, și în special cu cele maghiară, săsească și secuiască. Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea, când apare o primă mișcare națională, elitele românești prezintă o aspirație la recunoașterea lor

drept națiune constituțională în cadrul Imperiului habsburgic alături de celelalte, cărora acest statut le revine deja din secolul al XV-lea. Numai mai târziu, după anul 1867, obiectivul lor tinde să devină tot mai mult secesiunea și unirea cu frații de dincolo de Carpați (Keith Hitchins; Antonello Biagini).

În consecință, mișcarea națională a românilor transilvăneni prezintă unele caracteristici specifice. Prima este caracterul său elitist; elitele, laice și ecleziastice sunt cele care dezvoltă ideile fundamentale legate de existența unei națiuni române, în timp ce masele sunt mai sensibile la idei de dreptate și reformă socială. În acest proces, secolul al XVIII-lea este dominat de elitele ecleziastice, care își asumă primele sarcina să ducă mai departe revendicările pentru recunoașterea românilor ca naționalitate constitutivă a Transilvaniei, oferind în același timp - prin Școala Ardeleană - fundamentele istorico-lingvistice necesare pentru clădirea conștiinței naționale. Doar în prima jumătate a secolului al XIX-lea își face apariția o elită laică, formată în școlile confesionale transilvănene sau în centrele culturale ale Europei occidentale, unde intră în contact cu ideile naționale (Cornel Sigmirean). Obiectivul lor fundamental rămâne cel al apărării identității naționale, dar mijloacele pe care le promovează - luptă armată și revoluție - sunt cu totul noi, punându-i în legătură cu ideile exprimate, printre alții, de Giuseppe Mazzini (Ștefan Delureanu; Keith Hitchins).

În procesul de *nation-building*, un rol central îi revine elementului cultural; un grup poate dezvolta o identitate specifică doar atunci când se recunoaște în valori, norme, idealuri comune (Paul Ricoeur). Iar, fiind o construcție, națiunea modernă are nevoie să se doteze, să se identifice și, unde este necesar, să creeze o istorie și o literatură naționale (Lucian Boia); cu alte cuvinte, este același concept exprimat de Massimo d'Azeglio prin cunoscutul său „*fatta l'Italia, facciamo gli italiani*.” Iar în acest proces, un rol de primă importanță este jucat de modelele, de națiunile așa-zise „istorice,” care deja s-au afirmat pe plan cultural, cu care ele au diferite puncte de contact.

Pentru românii ardeleni, modelele nu pot să vină decât de la națiunile-surori, cea franceză și în primul rând cea italiană, care precum cea română se află într-o fază istorică de creare și afirmare culturală și politică a națiunii propriie. Între timp, procesul de modernizare a societății române din

Transilvania continuă, iar elita ecleziastică, care domină prima etapă a renașterii naționale, este înlocuită treptat de o nouă *intelighență*, care prezintă din ce în ce mai mult trăsături burgheze. Această dezvoltare se reflectă și în crearea unor instrumente noi de propagare a sentimentului național, iar la lucrările savante se alătură treptat produse destinate unui public mai amplu, printre care primele ziare. Și tocmai aici, pe foile și gazetele care apar de-a lungul anilor, începe să fie dezbătută și răspândită chestiunea limbii.

Dar și evoluția internă a Ungariei habsburgice ajută în această evoluție. Maghiarii reprezintă grupul etnic care a dezvoltat cel mai repede un sentiment de apartenență națională. Ungaria habsburgică conduce de secole o masă de țărani de cele mai multe ori aparținând altor grupări etnice. În a două jumătate a secolului al XVIII-lea și maghiarii cunosc un proces de renaștere națională, determinat în mare parte de exigența de a redefini în avantajul propriu relațiile cu partea austriacă a Imperiului. Toate acestea determină, la începutul secolului al XIX-lea, o primă etapă de reforme liberale, care are ca obiectiv cel de a slăbi legăturile de tip feudal și de a pune în act liberalizarea țăranimii. Astfel de reforme întâlnesc, bineînțeles, opoziția conservatorilor și a autorităților vieneze, dar și sprijinul celorlalte naționalități care, între timp, au început să se organizeze și să revendice respectarea drepturilor lor; lupta lor în favoarea limbii maghiare produce deci alte lupte, pentru alte limbi (Angelo Tamborra). Și românii încep, deci, să privească la politicile reformiste propuse în Ungaria. Un răspuns diferit primește în schimb curentul radical condus de Kossuth Lajos, care vede în renașterea națională a românilor și slavilor o amenințare la adresa integrității teritoriale maghiare și, în consecință, la existența însăși a națiunii maghiare. Kossuth propune asimilarea etnicilor nemaghiari în primul rând prin impunerea limbii maghiare ca limbă obligatorie în școli și în administrație publică, provocând astfel reacția celorlalte naționalități (pentru români, Simion Bărnuțiu, *Unu documentu pentru limba română din an 1842*, în *Foaia pentru minte, animă și literatură*, XVI, n. 38, 23 septembrie 1853, p. 285-288; vol. XVI, n. 39, 30 septembrie 1853, p. 295-298).

Rezultatul este o schimbare în definirea națiunii de către românii ardeleni; limba și istoria devin din ce în ce mai relevante ca elemente

definitorii, în detrimentul apartenenței religioase, dominantă până atunci. În presa română din Transilvania încep să se înmulțească apeluri la cultivarea limbii naționale, precum și studiile destinate să pună în evidență aspectele literare și punctele de contact cu cele mai prestigioase limbi neo-latine, cu care româna este înrudită. Primul care iese în evidență este tocmai Bărnăuțiu care, pe 24 februarie 1853, le trimite compatrioților săi, din Pavia, unde este student, o scrisoare publicată în *Foaia pentru minte, animă și literatură* (*Suvenir de în Italia*, în *Foaia pentru minte, animă și literatură*, XVI, n. 11-12, 25 martie 1853, p. 81-83). Aici autorul revine asupra chestiunii limbii, subliniind cum simpla înlocuire a alfabetului tradițional chirilic cu cel latin - în curs de desfășurare în acel moment istoric - nu este suficientă pentru a sublinia originalitatea limbii române. Reînnoirea sau renașterea, care este în același timp culturală și morală, trebuie să fie preluată în primul rând de literatul, care primul între intelectuali combină limba cu estetica și etica. Dar poeții români, cărora li se adresează Bărnăuțiu, deși înzestrați, sunt limitați tocmai de limbă, și, cu ecouri care amintesc de Dante afirmă: „*unu coru de genii a plecatu odata cu diorile că se se suie susu pe culmea muntelui, unde se-si inaltie monumentulu nemurirei...; ma le ese în cale limb'a că o pantera maculata cu colori multe, si-i împiedica de nu potu înaintă, li se mai areta anca câte unu ursu, câte unu leu si câte o lupoia, care-i face de tremura din tote medularile, scadu cu anim'a si perdu speranti'a se ajunga pe culmea dorită.*” Precum Dante, și poeții români vor putea ajunge la culmile dorite doar dacă vor ști să-și aleagă un ghid care să le arate „*cumu se vorbesca curatu si frumosu.*” Acest ghid, capabil să regenereze limba română, readucând-o la origini și curățându-o de toate barbarismele care de secole s-au impus, nu poate să fie decât limba italiană, mai apropiată decât oricare alta de originalul latin.

Patrioții români încep, deci, să privească cu o atenție deosebită la modelul italian, care este în același timp un model literar și politic. Aspectele culturale, politice și morale tind deci să se confunde, arătând astfel faptul că mesajul mazzinian - „*Dio e Popolo*” - este cunoscut și interiorizat de către românii transilvăneni. Dar, dacă modelul italian este de referință, se impune atunci o muncă de cunoaștere și răspândire a literaturii italiene și a felului în care ea s-a dezvoltat. Un exemplu în acest sens este reprezentat de un studiu

prezentat de Iosif Hodoș la Alba Iulia în anul 1866, în fața Adunării generale a Astrei, ulterior publicat în patru segmente de periodicul *Familia*.

În acel an 1866, când Italia se afla în război cu Austria pentru completarea procesului de unificare teritorială (Giordanno Altarozzi), în interiorul Imperiului se aud deja voci care vorbesc de o reformă constituțională care va duce, un an mai târziu, la transformarea sa în dublă monarhie. Precum Bărnăuțiu în 1842, și Hodoș percepe riscurile presupuse de o astfel de reformă. Anticipând criticile care i se vor adresa pentru că se ocupă de literatură într-un moment atât de primejdios pentru supraviețuirea națiunii române din Transilvania, afirmă: „candu vedemu aceste, si candu scimu, că perdiendu-se limb'a, se perde si esistenti'a natiunala; candu scimu, că literatur'a este depositulu celu mai fidelu alu limbei natiunale... apoi candu mai scimu si aceea, că inimizii nostri nu se indestulescu a ne fi inimizii numai in politica si in vieti'a noastră publica-natiunala, ci aceea cu inimizeti'a loru se încerca a intră chiar' si in santuariulu vietiei noastre literarie: ei! bine, ve întrebu atunci: ôre sê nu ne mai vina nici voia, nici tempu de a ne ocupa cu literatur'a?” Dar imediat precizează că obiectul studiului său nu este literatura națională, care din punctul său de vedere este încă prea tânără, datorită circumstanțelor istorice care au împiedicat înflorirea unei literaturi demne de acest nume; atenția sa se îndreaptă în schimb spre Italia deoarece: „limb'a italiana e cea mai de aprôpe si mai dulce sora a limbei noastre.”

Hodoș cunoaște bine subiectul deoarece, cum amintește el însuși, a fost student la Padova, unde a obținut licența în drept. Un alt motiv stă totuși la baza alegerii italiene a lui Hodoș. Risorgimento înseamnă, în primul rând, renaștere culturală a națiunii (Luigi Salvatorelli), și în acest sens Italia este încă o dată modelul de referință: „Acum... trei lucéferi resaru pe ceriulu literaturei italiene, si pe candu mai tôte popórele zaceau in întunericu, éca in Itali'a trei atleti de sciintia redica literatur'a italiana la gradulu celu mai inaltu.” Trimiterea la Dante, Petrarca și Boccaccio este cât se poate de evidentă, ei reprezentând primii „regeneratori si fundatori ai limbei si literaturei italiene.”

După descrierea începuturilor literaturii în limba vulgară, definită de către autor în repetate rânduri ca „națională,” Hodoș trece în revistă diferitele epoci care au caracterizat evoluția literaturii italiene, criticând unii autori care au renunțat la calitățile naționale, și deci politice ale literaturii, urmărind în

primul rând propriile interese private în slujba unor prinți străini: „*Suntemu la secolu XVI [dar de fapt autorul se referă la secolul al XVII-lea, n.n.]... Cuplesîta de o rasa de straini flamendi, pe cari credea că i pôte invinge cu forti'a pentru că i întrecea în civiltate, Italia n'a sciutu a se opune cu poterea uniunei; si temendu-se mai pucinu de perderea libertătiloru singulari, de cătu de perderea independintiei universalii, mitutele staturi se lasara a se ucide unulu după altulu.*” Și inferioritatea italiană, în această epocă, nu este doar politică, ci și culturală. Pacea garantată de prezența străină ar fi putut deschide un nou sezon de studii; în schimb, spune Hodoș, „*domnitorii straini... nu si-bateau capulu la sciintie, ci aveau grige numa de a suge tiér'a...*” astfel încât „*acea Italia, ce de atât'a tempu stă în fruntea civiltătiei, acum se opresce si lasa sê o întrêca alte natiuni.*”

În secolul următor, Italia se află încă sub stăpânirea unor prinți străini, care se confruntă aici între ei în repetate rânduri până la jumătatea secolului, când se ajunge la o pace durabilă care favorizează dezvoltarea unui prim sentiment național. Sistemul politic pus în act de suveranii străini este specific epocii, fiind vorba de un regim absolutist iluminat, care lasă o marjă amplă de manevră autonomiilor locale. Roadele politicii absolutiste iluminate nu întârzie să apară. Epoca precedentă, caracterizată de autorii atenți mai mult la formă decât la substanță, în acord deplin cu valorile culturii baroce, este înlocuită de o perioadă nouă, în care apare figura unui intelectual diferit. Se regăsesc astfel descrieri, de multe ori sumare dar totuși exemplificative, ale celor mai importanți intelectuali italieni.

Acești autori, care în viziunea lui Hodoș doar cu greu pot fi definiți „*naționali,*” prezintă meritul de a fi pregătit generația următoare, cea romantică. Primul reprezentant al acestei generații despre care se vorbește este Vincenzo Monti: „*Monti folosesce si stilulu, si mani'a, si tari'a lui Dante.*” Dar paralelismul cu Dante poate fi interpretat și dintr-o perspectivă ideală: dacă odată cu poetul florentin renaște civilizația italiană după întunericul și barbaria Evului Mediu, cu Monti începe reînvierea culturală și politică a Italiei după perioada de dominație străină. Dar judecata nu este întotdeauna una pozitivă; Hodoș adresează critici dure la adresa autorului italian, care a schimbat de prea multe ori tabăra în funcție de interesele personale. Acest autor are, însă, un merit fundamental în procesul de renaștere culturală a

poporului italian: cel de a fi reformat literatura națională și de a fi creat, prin exemplul său, o adevărată școală, al cărei reprezentant major este Ugo Foscolo, care, spre deosebire de Monti, nu a separat activitatea literară și angajamentul politic. Calea deschisă de Foscolo este urmărită de alți poeți, destinați să joace un rol primar în renașterea culturală și națională a Italiei: Giacomo Leopardi și mai ales Alessandro Manzoni, „*fundatoriulu romanticismului adevăratu alu musei naturali in Italia.*” Cu Manzoni și cu Romanticismul se deschide deci, și în Italia, un sezon nou, de angajament civic și politic. Pentru romantici, literatura trebuie să ajute la realizarea proiectului național, și este datoria poetului romantic „*sê fia interpretele caracterului moral din tempulu seu; scrierile sale sê ne arete datinele, modulu de viétia si de cugetare alu patriei si alu etătiei sale.*” Caracterul național al operei lui Manzoni devine evident prin capodopera sa ***I promessi sposi***, în care autorul surprinde toate aspectele negative pe care le produce o dominație străină; încă o dată, gândul merge la situația românilor ardeleni, pe care însă Hodoș îi liniștește, inspirându-se din operele lui Manzoni, ***I promessi sposi***, deja amintită, precum și ***Storia della colonna infame***: „*... si in depresiunea natiunala si in retecirea simtiului vulgaru anca remane omului destula lumina pentru a destinge adevèrulu, si destula vointia pentru a-lu aplicá.*”

Un gând aparte îi revine apoi unui personaj central al Risorgimento-ului italian și european, care însă nu poate fi denumit drept literat. Este vorba de Silvio Pellico, binecunoscută victimă a represiunii austriece în timpul mișcărilor revoluționare din 1820, autor al unui volum de memorii „*de pucina arte, dar' de multu simtiementu, si latita in tóta Europa.*” La fel de importantă pentru valoarea sa civică și politică, după cea științifică și literară, este și noua istoriografie națională, capabilă să opereze o sinteză și să pună în relație națiune și omenire, urmărind în acest sens lecția lui Mazzini. Printre istorici, un rol de prim plan îi revine lui Carlo Botta, care continuă ***Istoria Italiei*** a lui Francesco Guicciardini. Lucrarea lui Botta are însă, în opinia lui Hodoș, un defect: cel de a apela la prea multe neologisme și franțuzisme, „*poluând*” astfel limba națională. Printre contemporani, o mențiune specială îi revine lui Cesare Cantù.

Cu Cantù și cu Niccolò Tommaseo se încheie acest lung excurs al lui Iosif Hodoș despre istoria literară și lingvistică a Italiei, o lucrare care nu vrea să fie - și nici nu este - o reconstrucție științifică, ci dorește să ofere un model de urmărit pentru tânăra națiune română.